

МРНТИ 16.21.37

Н.Б. Оспанғазиева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДЫБЫСТЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАР

Аннотация. Мақалада қазақ тіліндегі дыбыстық құбылыстардың түрлері, жасалу жолдары сипатталған. Сөз басында, ортасында, соңында кездесетін, сөздің құрамында болатын әр алуан дыбыстық өзгерістер қарастырылған.

Тірек сөздер: Дыбыс, протеза, эпентеза, эпитеза, редукция, элизия, диереза, апокопа, диссимиляция, синкопа, метатеза.

Н.Б. Оспанғазиева

Младший научник сотрудник института языкознания имени А.Байтұрсынова

ВИДЫ ЗВУКОВЫХ ЯВЛЕНИЙ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье описываются виды звуковых явлений в казахском языке и способы их создания, а также рассматриваются звуковые изменения происходящие в составе слова (в начале, середине, конце слова).

Ключевые слова: Звук, протеза, эпентеза, эпитеза, редукция, элизия, диереза, апокопа, диссимиляция, синкопа, метатеза.

N.B. Ospangaziyeva

Junior researcher at the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov

TYPES OF ACOUSTIC PHENOMENA IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article describes the types of sound phenomena and their means of expression in the Kazakh language. Sound changes in the composition (in the beginning, middle, end) of words are also considered.

Keywords: Sound, prothesis, epenthesis, epiteza, reduction, elision, dieresis, apocope, dissimilation, syncope, metathesis.

Сөз құрамында болатын әр алуан дыбыстық өзгерістерді дыбыстық құбылыстарға жатқызады. Олар айтуды жеңілдетуден, жағ сөздерді өзіне икемдеп бағындырудан, дыбыстық игеруден тұрады. Ғалым Б.Қалиұлы ағалған мәселені «дыбыстық өзгерістер» деген атпен қарастырады. «Қазақ тіліндегі дыбыстық өзгерістерді ықпалды өзгерістер және ықпалсыз өзгерістер деп екі топқа бөлуге болады», – дейді [1, 64]. Ықпалды өзгерістердің өз заңдылықтары бар екендігін айтып, оны төмендегідей үш түрлі жолмен бөліп көрсетеді:

1) Дыбыстардың қыстырылуына байланысты болатын өзгерістер (протеза, эпентеза, эпитеза).

2) Дыбыстардың түсіп қалуына байланысты болатын өзгерістер (редукция, элизия, диереза, апокопа, диссимиляция, синкопа).

3) Сөз ішіндегі қатар келген екі дауыссыздың орындарын алмастыруы (метатеза) [1, 65-70]. Ал ықпалсыз өзгерістер көрші дыбыстар ықпалынан болмайтынын, яғни бұл

комбинаторлы өзгеріс емес, тілден тыс жағдайлардан туған тарихи, ықпалсыз өзгерістер, яғни спонтанды құбылыс екендігін, ықпалсыз өзгерістегі дыбыстардың түрленуін, алмасуын дыбыс сәйкестігі деп атаған дұрыс болады деген тұжырым жасайды.

1. Дыбыстардың қыстырылуына байланысты болатын өзгерістер:

Протеза. Сөздің алдынан артық дыбыстың қосылуы гректің prothesis – *алдында тұру* – деген сөзінен шыққан. Бұл сөздің айтылуын жеңілдету үшін қажет. Мұндай дыбыс дауысты да, дауыссыз да болуы мүмкін. Қазақ тілінде протеза болатын негізінен қысаң дауыстылар. Қазақтың төл сөздері й, у, л үнділерінен басталмайтыны белгілі. Кірме сөздер осы дыбыстардан басталуы әбден мүмкін. Солардың алдынан дауыстылар қосылып айтылады. Олар **л, р** дыбыстарынан басталатын кірме сөздердің алдынан жамалады. Олай болатыны қазақ тілінде *лақ, лап, лау, лып, лоқ-лоқ, лүп-лүп* сияқты он шақты еліктеуіш болмаса, байырғы атауыш сөздер бұл дыбыстардан басталмайды.

Қазақ тілінде протезаның күші елеулі, өз алдына буын болып тұрады. Мысалы: Ылайла, ылай оймен тұнығында (Абай). Ырас десен, ырас сөз мен айтайын («Бекболат» дастаны).

Екі-үш дауыссыздан басталатын орыс сөздері протезамен айтылады: *(ы)станция, (ы)стакан, (ы)станок, (ы)стаж, (ы)статус, (і)спектр, (і)спирт, (і)штенсель, (і)штрек, (і)шкив, (і)шитель, (і)штриц* т.б.

Эпентеза. Сөз ішінде дауыссыздардың арасына дауыстының қыстырылуы гректің epenthesis – *қыстырылу* – деген сөзінен шыққан. Ертеректе тілімізге еніп, айтылуына орай жазылатын *бөрене – бревно, жеребе – жребий, керует – кровать, көпене – конна, кінәз – князь, пүліш – плюш* сөздеріндегі дауыстылар соның айғағы [2, 97].

Ал ғалым К.Аханов «Тіл білімінің негіздері» атты еңбегінде эпентеза құбылысы екі дыбыстың аралығына қосалқы дыбыстың келіп кіруінен метр, литр деген сөздер қазақша метір, литір түрінде айтылатынын *трактор, трамвай* деген сөздердің *тырактор – тырактыр, тырамвай – тырамбай* деп айтылуы да осыған мысал бола алатындығын, орыс тіліндегі «кровать» деген сөздің өзбекше кравот және қазақша айтылуында керует дауыссыздарының тіркесінің /кр/ арасына дауысты дыбыс қосылатындығын айтады [3, 260].

Эпитеза. Дыбыстың фонетикалық не морфологиялық ерекшеліктеріне байланысты сөз соңына жаңа бір дыбыстың, не буынның пайда болуы. Мысалға қазақ тілінде *тақта, бабай, шөмеле, есіл-дерті* сөздері *тақтай, бабам, шөмелей, есілдерті* түрінде айтылғанда, сөз аяғына жаңа сөз құрамында буын жоқ дыбыс **й, л** қосылған. Яғни мұндай құбылысты біз эпитеза құбылысы деп танимыз.

Мұндай құбылыс кірме сөздер құрамында жиі ұшырасады. Кірме сөздердің соңына жаңадан қосылған қосымша дыбыс – сол сөздерді айтуды жеңілдету тәсілінің бірі. Мысалға, орыс тілінен енген мына сөздерді айтар болсақ, *киоск, танк, пропуск* сияқты сөздер. Өзбек тілінде *киоска, танка, пропуска* түрінде **а** дауысты қосылып айтылатын көрінеді. Қазақ тілінде мұндай сөздердің орысша орфографиясы сақталынып жазылады. Бірақ *киоскі, танкі, пропускі* түрінде айтылады. Аффикстенгенде де киоскіден, танкіге, пропускіні сияқты болып келеді. Бұл тұрғыдан алғанда, эпитеза – диерезаға қарама-қарсы, кейбір жағдайда эпитезамен ұқсас сияқты. Эпитеза – сөз құрамында жаңадан бір дыбыс, не буын қосып айту дедік. Мысалы, ромб, ферзь, фонд, факт, ямб сияқты бір буынды кірме сөздер қазақ тілінде сингармонизмге сәйкес ром - бы болып айтылады. Мәселен, фер - зі, фак - ті, эм - бы түрінде екі буынды сөз ретінде айтылады [4, 79]. Бұл мысалдарда қазақ тіліндегі **ы - і** қысаң дауыстылары – эпитеза жасаушы элементтер болып тұрғандығын байқауға болады. Қазақ тілінде эпитеза араб – парсы тілдеріндегі сөздер құрамында да кездеседі. Дәлірек айтсақ, кейбір араб – парсы сөздерінің құрамына қазақ тілінің дыбыстары қосылып, эпитеза жасайды. Мысалы: арабша *хабс* – қазақша *қатас, тұрме*, парсыша *сәһи* – қазақша *секем*, арабша *келк* – қазақша *келек, қамыс, садақ оғы* түрінде кірме сөздерге **а - е** дауыстылары қосылып жазылады.

2. Дыбыстардың түсіп қалуына байланысты болатын өзгерістердің кейбіреуіне тоқталып өтелік:

Элизия. Сөз соңына келген белгілі бір дауыстының түсіп қалуы деп жүрміз. Бұл – көбінесе ауызекі сөйлеу тіліне тән құбылыс болып табылады. Тілдерде ықшамдай түсу мақсатымен сөз ішіндегі дауыстының бірі ығыстырылып, түсіп айту кездеседі. Мысалы, қазақ тілінде екінші бір сөзбен тіркескен сөздің алғашқысының соңғы дауыстысы ауызекі сөйлеу тілінде түсіп қалып отырады. Тіркескен екі сөз бір-ақ единица, бір-ақ сөз ретінде айтылады. Мысал: *Сары арқа – Сарарқа, Ала ма екен – аламекен, Торы ат – торарт* т.б. Ә.Хасенов «Тіл білімі» атты еңбегінде элизия құбылысына мынадай сөздерді мысалға келтіреді. Есі алаң (есалаң), төре әлі (төрәлі), күні үшін (күн үшін) т.б. [5, 80]. Мұндайда сөздегі буын саны да қысқарып отырады. Мысалы: *са-ры-ар-қа- (сар-ар-қа), А-ла-ма-е-кен- (а-ла-ме-кен т.б.)*. Есте болар бір жайт: элизия мен эллипсис терминдері бір-бірімен синонимдес сөздер, осы жағын үнемі есте ұстап мұқият болған жөн. С.Мырзабеков элизия құбылысы туралы былай дейді: «Элизия латынның *eliso* – ығыстыру деген сөзінен шыққан. Бунақтағы сөздердің арасында қатар келген екі дауыстының алдыңғысының түсіп қалуы болып табылады. Мысалы: *қарала – қара ала, алалмады – ала алмады, айтылмады – айта алмады, жоғаріл – жоғары іл, жақсөнер – жақсы өнер, жақсөлең – жақсы өлең, жышырмалты – жшырма алты, екайғыр – екі айғыр, мынадам – мына адам, алейшкі – ала ешкі* тағы да басқа. Ал осы уақытқа дейін редукция түрінде *мұрны – мұрын-ы, қарны – қарын-ы* деген сөздердің екінші сыңарын біз **элизия құбылысы** дейміз. Өйткені екінші буындағы орын, ерін, мұрын дауыстының түсуі тек қосымшаның басындағы дауыстымен байланысты болып келеді» [2, 97].

Диереза. Ол – гректің «бөліп тастау», орысша «выкидка», қазақша «алып тастау» деген мағыналас терминдерді береді. Диереза да ассимиляция не диссимиляция әсері арқылы пайда болады. Бұл да, негізінен, сөз ортасындағы дыбыстар өзгерісіне байланысты және орыс тілінде көбірек кездеседі. Диереза дегеніміз – сөз ішіндегі дыбыстардың күрделірек тіркесінде белгілі бір дыбыс не буынның түсіріліп айтылуы болып табылады. Мәселен, честный сөзі – чесный түсірілгені *т* дыбысы *повестка, солнце – сонце, грустный – грусний, праздный – празный, чувство – чувство* болып айтылуы – диереза құбылысы [3, 78]. «Қосарлы **сс, лл, мм, тт** дауыссыздарына біткен сөздерге қазақ тілінің аффикстері жалғанғанда, қос дауыссыздың соңғы сыңары ығыстырылып, түсіп қалады», – дейді К.Аханов өз еңбегінде.

Апокопа. Бұл терминінің мағынасы: «отсечение» – шауып тастау, қиып жіберу. Апокопа дегеніміз – акценттік фонетикалық процеске байланысты сөз соңындағы белгілі бір дыбыстың немесе сөздің бір бөлігінің бүтіндей түсіп қалуы. Мәселен, кейбір тілде сөз екпіні соңғы буынның алдыңғы буынға түсетін кірме сөздерге, қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне тән емес қатар келген екі дауыссызды бар сөздер соңында апокопа құбылысы кездеседі: *Брест – бресті, текс – текіс – текісте, контекст – контекіс – контекісте* т.б. сөздерден соңғы **т** дыбысының түсіріліп айтылуы – апокопа болып табылады. Ал *бресті, текіс* түрінде екі дауыссыз арасына **і** дауыстысының қосылып айтылуы эпитеза құбылысы [4, 80]. Кейбір лингвистердің айтуынша, *ол, сол, бұл, мен, сен* т.б. *Ол + лар емес, олар, со - лар бұлар, мен + нің емес, ме - нің, сен + нің емес, се - нің, сондай - ақ, ол + ны емес, о - ны, сол + ны емес, со - ны болып, л - н* дауыссыздарының түсіп қалуы – апокопа құбылысының әсерінен пайда болды деген тұжырым бар [4, 81]. «Апокопа – морфонологиялық құбылыс, соңғы буындардың түсіріліп айтылуы. Мысалы, қазақ тіліндегі **-ады, -еді** формалы етістіктерде соңғы дауысты дыбыстар түсіп қалады: *барады-барад* және т.б. [7, 18].

Ғалым С.Бизақов «Тілдік норма және варианттылық» атты өзінің ғылыми еңбегінде сөздің ықшамдалған варианттары деген тақырыппен сөз соңындағы дыбыстың сусуы арқылы ықшамдалуын мынадай түрлерге бөліп көрсетеді:

а) Кірме сөздердің соңындағы элементтердің сусуы. Иран сөздері: *дост / дос, раси / рас, тахт / тақ / трон, бахт / бақ, реңк / рең, уақыт / уақ, дара / дар, орыс сөздері: минута / минут, газета / газет*. Қазіргі тілде *бақыт, реңк* сөздерін есептегенде, бұл варианттардың толық сыңарлары қолданылмайды. *Дост, раст, тахт* сөздері көне ғасырлардағы өлең - жырларда ғана кездеседі.

ә) Сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздер : *айдаһар, аждаһа, еді – ед* т.б.

б) Өлең ұйқасында буын өлшеміне қарай: *замана – заман, құдайа – құдай, ньшиана – ньшиан* т.б.

в) Мағыналық саралануға байланысты сақталған ықшам варианттар: *жидек – жиде, тақмай – тақта* т.б.

г) Көнеленген жұрнақтардың келуінен түзілген дыбыстық варианттар:

-қк – *бұғанақ - бұғана, ұлық - ұлы;*

-н – *әдейін - әдейі, жасауһазын - жасауһаз;*

-м – *жазғұтырым - жазғұтыры;*

-ки – *әнеки - әне, кәнеки - кәне;*

-т – *салғырт - салғыр, мұрсат - мұрса.*

Бұл варианттардың да бір бөлігі – морфологиялық тұлғалар [7, 86].

Кейбір сөздердің ықшамдалуына аферезис, синкопа немесе апокопа араласып келеді. *Жұбауратты – жұбатты, жуатты, уатты, хайуанат – хайуана, хайуаң; қадам – қадым, адым; газиз – эзиз, аз; Біржолата – біротала, біржолә; Найзағай – нажағай, ажағай* т.б. Мұндай жарыспа тұлғалардың қазіргі баспасөзде қолданылу, нормалану дәрежесі бірдей емес. Ықшамдау процесіне қалыптасқан вариант сөздердің қазіргі шығармаларда өткен кезеңмен салыстырғанда анағұрлым аз ұшырауы – әдеби тіл нормасының әсерінің арттыруының дәлелі. Алайда қазіргі ықшам тұлғаларға байланысты вариант қатарының бір жүйеге келуі түбегейлі қалыптасып кете қойған жоқ. Әсіресе сөз тіркесіне қарай ықшамдалған тұлғалар жайды әртүрлі күні бүгінге дейін толастаған жоқ. Қазақ тіліндегі сөз тұлғаларының сөйлеу тілі ауданы мен ықшам вариантқа ауысуы тек сөз тіркестеріне байланысты. Сөз тіркесіне байланысты, тек сөз тіркесіне қарай қолданылатын ықшам варианттар бар: *бұл / бу, сол / со, ол / о, едім / ем* секілді [7, 86].

Синкопа. Грек тілінің *сункоре* деген сөзінен алынған термин. Орысша мағынасы «сбивание», «уплотнение», «бытьем», қазақша «кедергелеу, жойып жіберу, ұрып тастау, сығылыстыру, тығыздай түсу» дегенге келеді. Сөз ортасындағы бір я бірнеше дыбыстың сусуынан түзелген варианттар қазіргі тілде жиі ұшырайды. Синкопа түбірде де, қосымшада да, олардың аралығында да, сөз тіркестеріне қарай да кездесе береді. Қазақ тіліндегі синкопаның аферезистен мынадай елеулі айырмашылығы бар:

1) синкопаның морфологиялық вариантқа қағысты түрлері жиі кездеседі;

2) синкопаның кейбір түрлерінің вариант қатары көбірек. Бұл олардың ұзақ уақыт бойы біртіндеп қалыптасып келуін аңғартса керек. Мысалы: *тарышылық – таршылық – тарлық, жұбауратты – жуатты, бұрқырату – бұрқату – бұрқау* т.б.

3) Синкопада сөздің бір бағытта ықшамдалуы мүмкін: *Жұмылдырық – Жұмырық – Жұдырық, Ләйлім – Ләйлі – Ләлім – Ләзім* т.б. Сөз ортасындағы дыбыстардың тұрақсыздығына қарай қазақ тілінде синкопаның бірнеше түрі кездеседі: а) **қ, ғ, к, г** шұғыл дауыссыздарының тұрақсыздығынан тигізілген варианттардың баспасөзде жарыса қолданылып келгендері бар. Мысалы: *тағам – тәлім, мағлұмат – мәлімет, әрегідік – әредік, бағана – бана – мана, сұғару – суару, бұлға – бұла, уақыт – уақ, жиіркену – жирену, сойқанды – соянды*. Дауыссыз дыбыстардың сақталып айтылуы жергілікті ерекшелікте басымырақ екені айтылады. Мәселен: *құмған – құман, ештеңке – ештеңе, кигіз – киіз, еңкіс – еңіс, еге – ие, шаңырақ – шаңрақ, аңызғақ – аңызақ* т.б. Бұл құбылыс тарихи фонетикамен байланысты зерттей беруді қажет етеді. Қазіргі говорларда ұшырасып қалатын *сағ, ұрғ, суғар, тегермен, жігірме* сияқты көне тұлғалардың Орхон - Енисей жазуларында кездескені

белгілі. Ж. Досқараев көне дәуір жазбалары мен туыс тілдер фактілеріне сүйене отырып, сөз құрамында **к, ғ, ж, г** дыбыстарының келуін ерте кездегі үйсін, қаңлы тайпалары тілімен байланыстырды [8, 146]. Түрколог ғалымдар вариант қатарларына үстемелеп айтылатын **к, ғ, ж, г** дыбыстарының келуін ерте кездегі үйсін, қаңлы тайпалары тілімен байланыстырды [8, 146]. Қазіргі суғару – суару параллельдерінің қалыптасу жағдайы, бұл жағдайда кейбір мәліметтер беруге тиіс. Тіліміздегі «су» сөзінің көне дәуірден бері *суқ* – *сұғ* – *су* болып тұлғалық материалдары мен туыс тілдер фактісі дәлел болады дедік. Демек «су» сөзінің ескі варианты «суғару» тұлғасында сақталып қалған десек, ол мынадай дыбыстық өзгеріске ұшырап келген сияқты: *суғару* – *субару* – *сувару* – *сууару*. «*h*» әрпінің тұрақсыздығы: *zahap / zhp, qah.ap / kəp, shahap / шəp* т.б.

Сонор дыбыстардың **л, р, н, у** тұрақсыздығы түркологтар назарын көбірек аударып жүрген құбылыстың бірі. С. Бизаков өз еңбегінде төмендегідей мысалдарды келтіреді. Мысалы: *жыбырлауық* – *жыбырлақ*, *жекіру* – *жеку*, *ересес* – *егес*, *меруерт* – *мерует* т.б. Сонор дыбыстардың ішінде **л**-дың сусуы арқылы түзетілгені бәрінен де көбірек. Бұл құбылыс барлық дерлік говордан байқалады. Әсіресе, оңтүстік пен оңтүстік-шығыс тұрғындары тілінде жүйелі түрде ұшырап отырады. Жергілікті ерекшелік пен қарапайым сөйлеу тілінде түбір мен қосымша аралығында сөйлеу түрінде түбір аралығында **л** әрпінің сусуы жиі байқалады. Мысалы: Етістікке шартты райдың *-са, -се*, есімнің *-ған, -ген, -қан, -кен* және болымсыз етістіктің *ма, ме, ба, бе, па, те* жұрнағы жалғанған кезде түбіріндегі **л** түсіп қалады: *Болса* – *боса*, дыбысының түсіп қалуының бұдан басқа түрлері де бар: *мыл-жың* – *мыжың* т.б.

Сөздің ықшам варианттарының қазіргі баспасөзде жарыса қолданылып жүргендері бар: *мұқылым* – *мұқым*, *босалаң* – *босаң*, *қылмыңдау* – *қымыңдау*, *ләйлім* – *ләйім*. Сөз тіркестеріне қарай сонор **л** - дің түсіп қалуы – тіліміздегі ең бір сипатты ерекшелікке жатады.

в) қатаң және ұяң дыбыстарының тұрақсыздығын танытатын вариант тұлғалары *банададай* – *банадай*, *сыбдыр* – *сыбыр*, *ербей* – *ерей*. Дауысты дыбыстардың тұрақсыздығы да сирек кездеседі: *буырышын* – *бүришін*, *замғау* – *замғу*, *дауасыз* – *даусыз* т.б.

Олардың көпшілігін орфоэпиялық вариантқа жатқыздық. Қазақ тіліндегі синкопа да басқа фонетикалық тәрізді үнемі сөздің айтылу тәсілін жеңілдетеді. «Жеке сөздердің ұшырауының басты заңдылығы мынадай», – деп көрсетті С. Бизаков: «көп буынды немесе қайталанып келетін дыбыстары бар сөздердің ықшамдалу тенденциясы: *қаранышығым / қаршығым / қарғам*».

Екі дауыстының қатар тұруы қазақ тіліне тән құбылыс емес. Сондықтан сөз құрамындағы бір дауыссыздың сусып қалуы көп жағдайда онымен қатар тұрған дауысты дыбыстың да ықшамдалуына себеп болады: *қатынас* – *қатыс*, *мұлқым* – *мұқым*, *уақыт* – *уақ*. Қазақ тіліндегі түбір сөзде екі дауыссыздың қатар келуі сирек. Соған орай екі не одан да көп буынды сөздерде қатар тұрған дауыссыздардың бірінің түсіп қалуы жиі кездеседі. Мысалы: Көне түрік тіліндегі *отта*, *тоққуз*, *секкіз* сөздерінің қазіргі тілде *отыз*, *тоғыз*, *сегіз* сыңары қалыптасты.

Бұған қазіргі тілде қатар қолданылатын *отырғанмын* – *отырғамын* – *отырғам*, *қалбасиы* – *қалбасы* варианттары мысал болады [7, 85]. Екі дауыссыздың қатар арасында кездесе береді». Әйткенмен мұнда да олардың бір дауыссызының түсіп қалуы жиі ұшырайды: *қомақты* – *қомақы*, *мынандай* – *мынадай*, *атағанбыз* – *атағамыз*. Кейде сөздің екі я екі буынның ықшамдалуы мүмкін: *сыпайшылық* – *сыпайылық*, *сыпайлық*; *бақталас* – *бахас*; *жалбарыну* – *жалыну* т.б. Олардың көп бөлігі – морфологиялық варианттар. Синкопа үндестік заңына сәйкес сөз құрамындағы дыбыстардың алмасуын тудыруы мүмкін. Мысалы:

Л / д: *биязылану* – *биязыдану*;

Л / т: *жасшылық* – *жастық*;

Л / р: *бұрқылдап* – *бұрқырап*;

З/ж: *найзағай – нажағай;*

З/д: *зарзан – зардан;*

Т/й: *бітік – биік;*

Н/й: *десеңші – десеіші* т.б.

Синкопа сөз тұлғаларының метатезалық өзгерісіне де ықпал етуі мүмкін: *біржолата – біржол – біротала*. Кейінгі кезеңде фонетика мәселелері одан әрі тереңдетіліп, жаңа ғылыми бағыттағы жетістіктерге сай қарастырылып келеді.

3) Сөз ішіндегі қатар келген екі дауыссыздың орындарының алмастырылуы:

Метатеза. Сөз ішіндегі дыбыстардың не буындардың өзара орын ауысуы гректің *орын ауыстыру* – деген сөзінен шыққан. Сөйлеу процесінде сөздер кей уақытта екпін мен интонацияға, сингармонизмге байланысты өзара тіркесіп, өзгеріп отырады. Оны тану үшін туыстас тілдер мен көне жазбалар тілінің деректері тіліміздің бүгінгі жай-күйімен салыстырылады, дыбыстардың орын алмасуы анықталады [9, 65]. Қазақ тілінде қатар келген **пк, пқ** дыбыстары **кп, кп** түрде орындарын ауыстырып айтылады. Мәселен, *әпке, теккі, теккішек, шапқыла, түпкір, әпкел* түрде жазылатын сөздер айтуда *әкпе, теккі, теккішек, шақыла, түкпір* түрде де кездеседі. Бұлай айту ауа жолына орналасқан сөйлеу мүшелерінің жұмысын жеңілдетеді. Содан да *өкпе (өпке), өрекпі (өрепкі), секпіл (сенкіл), қақпа (қапқа), қақпан (қапқан), қақпақ (қапқақ), кәкпір (кәпкір)* сөздері айтылуына орай жазылады. Сөзде дыбыстың не буынның орын ауыстыруы тарихи метатеза (*өкпе – өпке, қақпан – қапқан*), кірме сөздердегі метатеза (*құтпан – құптан*), диалект, жергілікті тіл ерекшеліктерінде кездесетін метатеза (*дария – дайра, қолбақ – қолзан*) деп бөлінеді. Метатеза сөздердің дамуында ерекше құбылыс саналады.

XI ғасырда М. Қашқари «Диуани лұғат-ат түрік» атты зерттеуінде түркі тайпалары тілінде *қ* мен *ч*; *г* мен *д*; *ш* мен *н*; *г* мен *м*; *г* мен *л* дыбыстарының түбір сөз ішінде метатезалық өзгерістерге түсетінін көрсеткен. Мысалы, *қарлығыш – қарғылач, қоңсы – қошыны, жаңбыр – йағмур*. Түркі тілдеріндегі метатеза құбылысын В.В. Радлов зерттеді. Ол дыбыс тіркестерінің орын алмастыру түрлерін көрсетті:

1. *пк, бг* дыбыс тіркестері *кп, гб* болып жұмсалады: *өкпе – өпке, әпкел – әкпел;*

2. *алтай, хакас, тува*, т.б. түркі тілдерінде *гм* дыбыс тіркесінің орнына *мг, ңм, ңб* тіркестері қолданылады: *йағмыр – йамғыр;*

3. *лт – тл* дыбыстарының алмасуы: *мылтық – мытлық;*

4. *гл – лг* дыбыс тіркесінің ауысуы: *оглан – олган;*

5. *рб (рп)* дыбыс тіркесінің *бр* ретінде қолданыс табуы: *арба-абра, топырақ-торпоқ, торбоқ.*

Қазақ тілінің орфографиясында *қапқан – қақпан, теккі – теккі, түкпір – түпкір, арпалыс – алпарыс* т.б. қолданыстардың кездесуі метатеза құбылысының нәтижесі. Тарихи метатеза ағаудың қалыптасу тарихын, этимологиясын айқындауға көмектеседі. Орфоэпиялық сөздіктерде *лағынет-нағылет* түрінде жарыса қолданылатын нұсқалар да метатеза жемісі. Метатеза сөздің айтылуын жеңілдетуден туындаған құбылыс ретінде де қарастырылады. Сондай-ақ, *мегде, меңзе* болып жазылатын сөздер *меже* түрінде де кездеседі. Айналу сөзінің *айлану* болып айтылуы да метатеза құбылысына жатады.

Қорыта айтқанда, тілдегі дыбыстық құбылыстар сол тілдің өмір сүру фактісі. Дыбыстық құбылыстар тілдің дыбыстық жүйесі заңдылықтарынан туындайды. Яғни тіл заңдылығына сай келмеген тұста дыбыстық құбылыстар пайда болады екен. Қазіргі таңда дыбыстық құбылыстардың өзіндік ерекшеліктері, олардың фонетика мен морфонологияның қайсысына енетіндігі, т.б. жөнінде ғылыми көзқарастар әлі бір арнаға тоғысып болған жоқ. Сондықтан дыбыстық құбылыстар, оның сөз құрлымындағы қызметі, т.б. мәселелері қазақ тілі фонетикасы мен фонологиясын теориялық жағынан ғылыми дұрыс бағытта зерттеу ісіне оң әсер етеді. Демек, осы бағыттағы зерттеулерді бір жүйеге түсіріп, бір бағытта қарастырудың маңызы зор.

Тілден тілге сөз ауысу – заңды құбылыс. Мұның өзі сөз байлығын (лексиканы) еселеп байытудың өнімді жолдарының біріне жатады.

Кірме сөздің әртүрлі позицияларында тілдің қалыптасқан дыбыстық жүйесіне сәйкес келмейтін кейбір жеке дыбыстар мен дыбыс тіркестерінің болуы заңды. Ондай сәйкессіздіктерді реттеу үшін кейде сөздің құрамындағы жеке дыбыстарды түсіруге немесе жаңадан дыбыс қосып айтуға, төл дыбыстармен алмастыруға тура келеді. Тілімізге араб, парсы тілдерінен енген сөздер бұған дәлел. Олардың фонетикалық жақтан игерілгені сонша, көпшілігінің кірмелігі аңғарылмайды.

Мәселен, *бөкебай, бөрене, бөтелке, доға, кәмпит, көшір, қамыт, қарындаш, пұт, пұл-ш, пеш, сәтен, сиса, сот, самауыр, сөтке, үстел, орыс* т.б.

Кірме сөздерді игеру үстінде бұрын бар дауыстыны түсіру, жаңадан қосып айту, буын құрамын кемітуге немесе арттыруға мүмкіндік тудырады. Мәселен, қазір күнделікті тілімізде жиі қолданылып жүрген *анкет, газет, контор, минут, пар, секунд, фанер, цифр, шахмат, координат, ипал* т.б. сөздері орыс тілінде *анкета, газета, контора, минута, пара, секунда, фанера, цифра, координата, ипалы* түрінде айтылып, жазылғаны белгілі. Соңғы екпін түспейтін дауыстының біздің тілімізде айтылмауы бір буынның кемуіне әкеліп соқты.

Керісінше, кірме сөздердің буын санының артып кетуі де тілімізде кездесетін құбылыс. Дыбыстық құбылыстар сөздің құрамында болатын әр алуан дыбыстық өзгерістер, мұның бәрі де айтуды жеңілдетуден туындаған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қалиев Б. Қазіргі қазақ тілі. Фонетика. Лексикология. Алматы, 2004. 152 б.
- [2] Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. Алматы: Сөздік-словарь, 1999. 200 б.
- [3] Хасенов Ә. Тіл білімі. Алматы: Санат, 1996. 416 б.
- [4] Қазақ грамматикасы. Астана: Елорда, 2002. 784 б.
- [5] Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1961.
- [6] Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. Алматы, 1963. 146 б.
- [7] Бизақов С. Тілдік норма және варианттылық. Алматы: Ғылым, 1997. 208 б.
- [8] Досқараев Ж. Кейбір фонетикалық құбылыстар жайында. Алматы, 1963. 146 б.
- [9] Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтар. Алматы: Ғылым, 1988. 142 б.